

УДК 300.312

Мануйлов Є. М., Дзьобань О. П.

УКРАЇНСЬКА ПРАВОВА МЕНТАЛЬНІСТЬ: ДО ПРОБЛЕМИ РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ

На основе анализа трудов современных исследователей относительно проблем ментальности определяются и обосновываются основные специфические черты, содержание и особенности украинской правовой ментальности. Показана взаимосвязь украинской правовой ментальности с политической и моральной формами общественного сознания, с духовно-культурными аспектами общественной жизнедеятельности.

Ключевые слова: право, правовая ментальность, нигилизм, этатизм, правовые ценности.

On the basis of analysis of works of modern researchers of problems of mentality determined and grounded basic specific lines, maintenance and features of Ukrainian legal mentality. Intercommunication of Ukrainian legal mentality is linked with the political and moral forms of public consciousness, with the spiritually-cultural aspects of public vital functions.

Keywords: right, legal mentality, nihilism, etatism, legal values.

Постановка проблеми. Етногенез українського народу сучасні дослідники простежують приблизно від ІХ–Х століття. Тому й початок формування світоглядної, а також і конкретно-правової ментальності українського народу визначають у межах доби Київської Русі. Не вдаючись у детальний історико-філософський аналіз цього феномена, зазначимо, що з часів Київської Русі сформувалися й існують до сьогодні такі риси української ментальності, як індивідуалізм, несприйняття деспотизму, екзистенційність світоглядних орієнтацій, кордоцентризм. Проте це зовсім не означає, що в українській ментальності відсутні інші, відмінні й навіть альтернативні щодо названих моментів й аспектів риси, хоча вони й існують як «доповнювальні ланки» в «індивідуалістично-екзистенційно-кордоцентричному» контексті, утворюючи з останнім неповторну й неподільну діалогічно-гармонійну цілісність ментальності.

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить, що, з'ясовуючи особливості розвитку українського народу на сучасному етапі та його відмінності від інших народів, найбільш доцільним є аналіз основних і суттєвих характеристик та сучасних показників не тільки в економіці, політиці, культурі, а й особливостей правової реальності, що і є метою й завданням цієї статті².

Українська правова ментальність є надзвичайно складним, поліаспектним, неоднозначним, суперечливим, але, разом з тим, оригінальним, самобутнім соціально-

² Тема цієї статті безпосередньо пов'язана із соціально-філософськими дослідженнями в межах комплексної цільової програми НДР «Соціально-філософські і філософсько-правові проблеми розвитку суспільства», яку здійснює кафедра філософії Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (державний реєстраційний номер 0186.0.070870).

правовим феноменом. Аналіз літератури [1–5 та ін.] та дослідження авторів [6–10 та ін.] дають підстави констатувати, що це пов'язане з низкою обставин, які визначають специфічні риси правової ментальності, її особливості та зміст.

По-перше, правова ментальність українського суспільства традиційно відрізнялася й відрізняється недбалістю і негативним ставленням до права. Ця особливість сьогодні набула дещо інших форм, ніж раніше, що зумовлене радикальною перебудовою всієї української дійсності. Але в онтологічному аспекті це не змінило сутності правової ментальності, що сьогодні виявляється у бурхливому «розквіті» юридичного нігілізму, який глибоко вкоренився у свідомості людей.

Прояв нігілізму стосовно соціальної цінності права, на жаль, є специфічною рисою української ментальності. Багатовікова історія нашої держави – очевидне тому підтвердження. Юридичні цінності в українському суспільстві не сприймали й не сприймають як необхідні для існування й до сьогодні. Навпаки, повсякчасне порушення правових приписів, приховане, а часом і відкрите нерозуміння (а здебільшого – небажання зрозуміти) фундаментальних цінностей правової реальності – усе це і багато іншого є в сутності української правової ментальності проявом жорсткого юридичного нігілізму, який умовно можна назвати «право-аксіологічним».

Цей вид правового нігілізму є реальною загрозою для духовної культури суспільства. Право-аксіологічний нігілізм українського етносу суттєво гальмує розвиток правової культури, права, правопорядку, законності, що на фоні загальної соціальної, духовної, моральної, культурної кризи суспільства й держави лише ускладнює ситуацію в країні. Сьогодні вже є сенс говорити про опрацювання механізмів протидії колективістським, антиіндивідуалістичним тенденціям, які призводять до правового нігілізму.

По-друге, українській правовій ментальності притаманний етатизм (державу розглядають переважно як вищий результат і мету суспільного розвитку), про що свідчить уся історія України. Надмірна орієнтація на державну владу є характерною рисою сучасної ментальності, яка висвітлює її в найгіршому світлі порівняно із західною свідомістю й ментальністю. В західній цивілізації особистість більше розраховує на власні сили й можливості, державу ж розглядають як юридичний «арбітр», який чітко й пунктуально охороняє індивідуальну свободу, безпеку, власність своїх громадян і діє згідно з приписами права. В українському суспільстві індивід не володіє тим почуттям позитивної правової відповідальності та обов'язку, який характерний для громадян західноєвропейської демократії, що значно ускладнює загальноукраїнський правовий прогрес.

Аналізуючи особливості етатистської психології в українській правовій ментальності, важливо також відзначити специфіку взаємовідносин особистості і держави в Україні. Формально ці відносини мають рівноправний, справедливий, взаємовигідний характер, однак фактично наша історія свідчить, що особистість завжди була безправною у відносинах із державною владою.

По-третє, сучасна українська правова ментальність перебуває у кризовому стані, у процесі пошуку нових право-аксіологічних настанов. Життя примушує провести певну «ревізію» юридичних цінностей, норм, інститутів, які не відповідають

потребам і запитам сучасної соціальної практики (наприклад, вільна форма шлюбу, працевлаштування без юридичного оформлення тощо). Усе це ще більше посилює традиційну для української ментальності психологічну амбівалентність.

Непрості соціально-правові реалії сьогодення відбиваються і на стані юридичного духу суспільства. Сьогодні вітчизняна ментальність характеризується песимістичним настроєм, схильністю до соціальної паніки, відчаю й аномії, невірою в майбутнє.

У цих умовах зміст існування та функціонування державної влади «розмивається», низька ефективність діяльності державних органів, особливо правоохоронних, далеко не покращує загального емоційного самопочуття суспільства, провокує недовіру до влади.

Можна констатувати суперечливість і пасивність правової ментальності українського народу щодо суб'єктивних прав і свобод, що свідчить про певне культурно-юридичне спустошення української ментальності. Однак у глибинних структурах свідомості українців наявний потенціал духовно-юридичної енергії подальшого позитивного розвитку (за сприятливих умов) правової культури України.

По-четверте, аксіологічна характеристика ментальності включає в себе як загальнолюдські, загальноцивілізаційні, гуманітарні цінності, так і цінності етнічні, групові, родові тощо. Із усієї поліфонії ментальних цінностей можна виділити етногенетичні, синергетичні, базисні, які обумовлюють специфіку етнічної ментальності й дозволяють зберегти власну ідентичність. Вони складають генетичний код ментальності, який обумовлює особливості мислення, чуття, поведінки представників різних націй, народностей, соціальних груп. Саме завдяки цим цінностям ментальність формує власний неповторний духовний світ, який, у свою чергу, дозволяє їй розвинути свою внутрішню сутність й аксіологічний зміст. Тут надзвичайно актуалізується психологія української правової ментальності, її стереотипи, реакції.

Соціально-філософський аналіз психологічних аспектів духовно-культурного сприйняття української ментальності [6–7] дозволяє виявити специфічні риси її психології. До них можна віднести ірраціональність, алогічність, імпульсивність, наївну ідеалістичність, терпимість, прагнення до справедливості, а також тісний зв'язок з релігійними цінностями. Отже, психологічна картина української правової ментальності багатогранна, поліаспектна, що і є її духовною самобутністю.

По-п'яте, специфіка української ментальності виявляється також у взаємодії з юридичною культурою суспільства, у характерному способі сприйняття правових цінностей. Розумово-психологічні структури вітчизняної правової ментальності, з одного боку, пов'язані з правовою культурою суспільства, а з другого – неадекватно сприймають його цінності. На підставі цього можна говорити про досить цікавий феномен. Ментальність української правової системи не може бути (онтологічний аспект) поза простором правової культури, забезпечує цілісність останньої (інтегративна функція), однак у цей же час правова ментальність дистанціюється від правової культури, від її загальнолюдських цінностей. І це цілком зрозуміло, оскільки вони не є традиційними для української ментальності. Йдеться про природні,

невідчужувані права людини, про правову автономію індивіда в межах юридичного співтовариства, про домінанту права над державою тощо. Згадані соціально-правові цінності не стали близькими для української свідомості, що ще раз підтверджує її ірраціональність.

На жаль, практика життєдіяльності сучасної української держави не тільки не сприяє покращенню стану правової свідомості й ментальності, але ще й прискорює ментальну «ерозію».

По-шосте, на цьому фоні чітко виявляється наївне, нічим не виправдане, ідеалізоване сприйняття значення права в суспільному житті. Таке явище у науковій літературі отримало назву «правового ідеалізму». Така ситуація є надзвичайно оригінальним феноменом. З одного боку, українці загалом не відчують стосовно до права й закону особливих позитивних емоцій і почуттів, настроїв і хвилювань. З другого боку, у суспільстві все ж існує віра у необмежені регулятивні можливості права. Для правового ідеалізму характерне переконання, що експансія юридичних норм у сфері регламентації суспільних відносин обов'язково викличе якісне покращення життя людей. Однак гасло «більше законів хороших і потрібних» є досить спірним і проблематичним, оскільки нормальна робота закону можлива лише за умови стабільності у суспільстві.

І, нарешті, політичні аспекти проблеми української правової ментальності. Аналіз наукової літератури, досвід десятирічної життєдіяльності українського суспільства під гаслами незалежності й самостійності дозволяють констатувати надмірну заполітизованість правової ментальності українців, що обтяжує її невластивими якостями. Українське суспільство занадто захоплюється політичними інтригами, сплесками народного невдоволення, щоб звертати увагу на відповідність соціально-політичних явищ правовим вимогам.

Сучасній українській ментальності властива не тільки політична демагогія і популізм, але й еклектичність уявлень, ідей, ідеологічна сумбурність, непостійність і непослідовність економічних, політичних, правових та інших поглядів. До сьогодні суспільству незрозумілі цілі державного будівництва. Влада конкретної відповіді на це не дає, обмежується посиланнями на перехідний характер нинішнього стану розвитку суспільства, що ще більше посилює невіру народу в ефективність влади.

Таким чином, аналіз основних особливостей української правової ментальності дає підстави констатувати, що вона є непростим феноменом, який має як позитивні, так і негативні якості й особливості. Його не можна розглядати лише в «білих» або лише в «чорних» тонах, оскільки ще не опрацьовано концепцію ідеальної моделі суспільної ментальності. Саме тому кожна ментальність, зокрема й українська, є по-своєму своєрідною і неповторною, у чому і полягає її основна цінність.

Будь-яку особливість української національної правової ментальності можна розглядати з різних позицій. Сьогодні її визнають і як позитивну, і як деформовану, збочену. І все ж заради нормального функціонування суспільства в правовій реальності аналіз української правової ментальності в сучасній динаміці слід здійснювати об'єктивно й неупереджено. Всебічне врахування ментальності українського народу дасть позитивні результати під час тих перетворень, які

відбуваються в нашій країні. І навпаки, неврахування менталітету українців – це небезпека, яка може мати тяжкі наслідки як для реформ, так і для політичної кар'єри самих реформаторів.

З поняттям ментальності (менталітету) тісно пов'язане поняття правосвідомості українського народу. Однак аналіз свідчить, що рівень правової культури й правосвідомості громадян України ще надзвичайно низький. Багато в чому це можна пояснити елементарним незнанням Конституції і законів України, низьким рівнем правової освіченості взагалі.

Як висновок зазначимо, що перманентна й всеосяжна криза (економічна, політична, фінансова, енергетична, культурна, правова тощо), у якій ще й досі перебуває Україна, безпосередньо пов'язана з кризою духовності. Як наслідок – зростання рівня злочинності, корупції, прояви антисоціальних явищ. За таких умов право і тільки право має пріоритетне значення, може й повинне позитивно впливати на стабільність українського суспільства. Право покликане бути інструментом духовного оновлення й оздоровлення останнього. Сьогодні виникає нагальна потреба й необхідність синтезувати досвід творення держави і права, який набуто впродовж тисячолітньої історії українського народу.

Література:

1. *Белецький М. И., Толтыго А. К.* Национально-культурные и идеологические ориентации населения Украины // *Полис*. – 1998. – № 4.
2. *Заздравнов А. П.* Динаміка менталітету в культурі сучасної України // *Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, педагогіка, психологія* – Х.: ХВУ, 2002. – Вип. XIII.
3. *Максимов С. И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления. Монография. – Х., 2002.
4. *Моїсєєва Н. І.* Особливості і характер ментальності українців // *Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, педагогіка, психологія* – Х.: ХВУ, 1999. – Вип. IV.
5. *Чернобаева Т. Г.* Изменение гендерных стереотипов при переходе к постиндустриальному обществу // *Вісник Харківського національного університету. Серія: «Теорія культури і філософія науки»*. – № 553. – 2002.
6. *Дзьобань О. П.* Детермінанти і особливості трансформації духовної сфери українського суспільства // *Вісник Харківського національного університету. Серія: «Теорія культури і філософія науки»*. – № 553. – 2002.
7. *Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М.* Правовий нігілізм як феномен ціннісного відношення до права // *Гуманітарний часопис: Збірник наукових праць*. – Х., 2006. – № 3.
8. *Дзьобань О. П.* Передумови та зміст правового нігілізму // *Проблеми законності: Республіканський міжвідомчий науковий збірник*. – Х., 2007. – Вип. 88.
9. *Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М.* До питання про застосування синергетики для осмислення сутності правової культури // *Наукові записки Харківського університету Повітряних сил. Соціальна філософія, психологія*. – Х., 2007. – Вип. 1 (27).
10. *Дзьобань О. П.* Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний сенс: Монографія. – Х., 2007.